

Vreemdelingschap

Dr. J.D.Th. Wassenaar

Vreemdelingschap

*Historische en hedendaagse stemmen
uit kerk en theologie*

*Met een 'Woord vooraf' van
prof. dr. A. van de Beek*

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door onder andere de Stichting Abraham Kuypersfonds, de Stichting Sormani Fonds en het Vicariefonds van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Geert de Koning

Illustratie omslag: muurschildering van Sadrach, Mesach en Abednego in de brandende oven (Daniël 3); derde eeuw na Christus; Catacombe di Priscilla, Rome.

Vormgeving binnenwerk: Anton Sinke, www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 239 2831 7

NUR 700, 703

© 2014 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ten geleide	11
Woord vooraf van prof. dr. A. van de Beek	15
1. HET NIEUWE TESTAMENT	18
Inleiding	18
1.1. Betekenissen	19
1.1.1. Parepidèmos en diaspora	19
1.1.2. Paroikos en paroikia	21
1.1.3. Paroikos kai parepidèmos	22
1.1.4. Xenos en xenidzoo	24
1.2. Benaderingen	26
1.2.1. <i>Vreemdelingschap en verkiezing</i>	26
1.2.2. <i>Vreemdelingschap en levenswijze</i>	27
1.2.3. <i>Vreemdelingschap en lijden</i>	29
1.2.4. <i>Vreemdelingschap en context</i>	30
1.2.5. <i>Vreemdelingschap en beschimping</i>	32
1.2.6. <i>Vreemdelingschap als metafoor</i>	33
1.2.7. <i>Vreemdelingschap en vaderland</i>	35
1.2.8. <i>Vreemdelingschap en volharding</i>	37
1.2.9. <i>Jezus als vreemdeling op aarde</i>	38
1.3. Ontwikkelingen	40
1.3.1. <i>1 Petrus als weerspiegeling van een fase in een ontwikkeling</i>	40
1.3.2. <i>Vreemdelingschap in levensbeschouwelijk perspectief</i>	42
1.3.3. <i>Vreemdelingschap in maatschappelijk perspectief: superstitio</i>	44
1.3.4. <i>Vreemdelingschap in politiek perspectief: obstinatio</i>	46
1.3.5. <i>Weerstand en werfkracht: paroikia en diakonia</i>	48
1.3.6. <i>Hoe de christenen elkaar liefhebben</i>	50
1.4. Terugblik en vooruitzicht	52
2. DE VROEGE KERK	54
Inleiding	54
2.1. <i>Paroikia</i> bij de Apostolische Vaders	55
2.2. <i>De brief aan Diognetus</i> : de paradox van de christen	57

2.3.	Irenaeus: het model van Abraham als vreemdeling	59
2.4.	Tertullianus: vreemdelingschap en wereldgezindheid	60
2.5.	Tertullianus en de overheid in historisch perspectief	63
2.6.	Tertullianus over martelaarschap en vreemdelingschap	65
2.7.	Clemens van Alexandrië en Origenes: de ethiek van distantie	67
2.8.	Cyprianus: vreemdelingschap en toekomstverwachting	69
2.9.	Zwervers om Christus' wil	71
2.10.	De levensvorm van de <i>xeniteia</i>	73
2.11.	Johannes Chrysostomos: ascetische, sociale en kerkelijke vreemdelingschap	74
2.12.	De ritualiserende vreemdelingschap	77
2.13.	De 'Wende' onder keizer Constantijn	79
2.14.	De vreemdelingschap vergeten?	81
2.15.	Tweeërlei burgerschap van de christenen	83
2.16.	Een ascetisch, een politiek en een pastoraal spoor	84
2.17.	Terugblik en vooruitzicht	86
2.17.1.	<i>'Waar is een christen thuis?'</i>	86
2.17.2.	<i>'Maar gij geheel anders'</i>	88
2.17.3.	<i>In de leer bij de ethiek van de Vroege Kerk?</i>	90
2.17.4.	<i>De groei-explosie van de kerk</i>	91
2.17.5.	<i>Het zwerven om Christus' wil gewikt en gewogen</i>	93
2.17.6.	<i>De zondeval van het christendom?</i>	95
3.	AUGUSTINUS	97
	Inleiding	97
3.1.	Augustinus: leven en werken	97
3.2.	Twee steden: Jeruzalem en Babylon	99
3.3.	De stad van God als vreemdelinge	100
3.4.	'Gebruiken' en 'genieten'	102
3.5.	Terugblik en vooruitzicht	104
3.5.1.	<i>Augustinus, de Confessiones en De Civitate Dei</i>	104
3.5.2.	<i>Het verlangen naar het Vaderland</i>	106
3.5.3.	<i>De waardering van het aardse leven</i>	107
4.	DE MIDDELEEUWEN	110
	Inleiding	110
4.1.	Gregorius de Grote en Benedictus van Nursia	111
4.2.	Bernardus van Clairvaux	113
4.3.	<i>Paroikia</i> en parochie	114
4.4.	Kerstening en pelgrimage	116
4.5.	De pelgrimage van Bonifatius	118
4.6.	De <i>peregrinatio</i> en de <i>stabilitas loci</i>	119
4.7.	Geestelijke pelgrimage in kloosterleven en kluisenarij	121
4.8.	Gewapende pelgrimage in kruistochten	123
4.9.	De Moderne Devotie, Thomas a Kempis en <i>De Imitatione Christi</i>	124

4.10.	Thomas a Kempis: ‘O quam cito transit gloria mundi’	126
4.11.	Terugblik en vooruitzicht	129
4.11.1.	<i>Het territoriale beginsel in het kerkrecht</i>	129
4.11.2.	<i>Pelgrimage: onthechting van materiële zekerheden</i>	131
4.11.3.	<i>C.W. Mönnich: Pelgrimage</i>	133
4.11.4.	<i>De kerk als klooster</i>	134
4.11.5.	<i>De waardering voor Thomas a Kempis en zijn De Imitatione Christi (I)</i>	136
4.11.6.	<i>De waardering voor Thomas a Kempis en zijn De Imitatione Christi (II)</i>	138
5.	CALVIJN EN CALVINISME; DOPERS EN DOOPSGEZINDEN	141
	Inleiding	141
5.1.	Calvijn: leven en werken	142
5.2.	Calvijn en de derde Reformatie	144
5.3.	Calvijn als vreemdeling: (auto)biografisch	147
5.4.	Calvijn als vreemdeling: exegetisch	149
5.5.	Calvijn over de <i>meditatio futurae vitae</i>	151
5.6.	Calvijn over de vreemdelingschap	154
5.7.	Calvijn over het rechte gebruik der aardse goederen	156
5.8.	Calvijn en de dopers	157
5.9.	Calvijn en de doperse wereldmijding	159
5.10.	Het vroege calvinisme in de Nederlanden	161
5.11.	Calvinistische vluchtelingengemeenten als vreemdelingen en bijwoners	164
5.12.	‘Scheepken Christi’: ‘Godts Kerck vervolgt verdreven’	166
5.13.	Ysbrandus Balkius: ‘een leven lang pastoraal zwerver’	168
5.14.	‘Mosterdzaad in ballingschap’ als ‘vluchtig voorbeeld’	169
5.15.	De doopsgezinden en de overheid	171
5.16.	Terugblik en vooruitzicht	172
5.16.1.	<i>‘Bijeenbrengen van het verstrooide’</i>	172
5.16.2.	<i>De waardering van het aardse leven</i>	175
5.16.3.	<i>De arbeid en de verhouding kerk – staat</i>	177
5.16.4.	<i>De doopsgezinden als vreemdelingen en bijwoners</i>	180
6.	PURITANISME EN PIËTISME; VERLICHTING EN SECULIERE TIJD	183
	Inleiding	183
6.1.	De bakermat van de gereformeerde emigrant: het puritanisme	184
6.2.	De Pilgrimfathers als vreemdelingen	186
6.3.	John Bunyan als vreemdeling: ‘De pelgrimsstaf is in mijn hand’	188
6.4.	De Nadere Reformatie en het piëtisme	191
6.5.	<i>Christelycke zee-vaert</i> voor ‘vreemdelingen die ver van huis zijn’	193
6.6.	<i>Euthanasia, ofte wel sterven</i> : pelgrimage-ethiek	195
6.7.	Franciscus Ridderus over de verachting van de wereld	197

6.8.	Guiljelmus Saldenus over het verlangen naar de hemel	198
6.9.	Paul Gerhardt: 'Ich bin ein Gast auf Erden'	200
6.10.	Levens van vromen	202
6.11.	'De stille luyden': vreemdelingen in Mesech	204
6.12.	'De Hemel op Aarde nedergedaald': de vreemdelingschap voorbij	206
6.13.	'De utopistische recycling van het christendom'	209
6.14.	Terugblik en vooruitzicht	211
6.14.1.	<i>'In de verdrukking op zijn best': de invloed van het puritanisme</i>	211
6.14.2.	<i>De Pilgrimfathers: vreemdelingen door de geschiedenis</i>	213
6.14.3.	<i>De betekenis van The Pilgrim's Progress</i>	214
6.14.4.	<i>Pelgrimage en 'choice biography'</i>	216
6.14.5.	<i>De waardering van het piëtisme</i>	218
6.14.6.	<i>De euthanasia-lectuur: bevreemding en herkenning</i>	220
6.14.7.	<i>De vreemdelingschap in het kerklied: hemelgerichtheid</i>	222
6.14.8.	<i>'Een lied van de vreemdelingschap': 'Waarom moest ik uw stem verstaan?'</i>	223
7.	IN BEVINDELIJK-GEREFORMEERDE KRING; OP HET HERVORMDE EN HET PROTESTANTSE ERF	226
	Inleiding	226
7.1.	'Welzalig is het volk': de bevindelijk-gereformeerden	227
7.2.	Historische continuïteit en moderne ontwikkelingen	229
7.3.	Toenemende emancipatie van de bevindelijk-gereformeerden	231
7.4.	'Innerlijke vervreemding van de (...) religie' en aanpassing	232
7.5.	Het gevaar van onvruchtbaar isolement	234
7.6.	De spanning tussen assimilatie en persistentie	236
7.7.	Vreemdelingschap onder de bevindelijk-gereformeerden	237
7.8.	Openheid en vreemdelingschap onder de hervormd-gereformeerden	240
7.9.	De positie van de vrijgemaakt-gereformeerden en de 'gewone' gereformeerden	242
7.10.	De positie van de evangelisch-reformatorischen	244
7.11.	De hervormde apostolaatstheologie: 'Christen-zijn in de Nederlandse samenleving'	245
7.12.	'In deze wereld die nog niet het Rijk is, zijn wij pelgrims'	248
7.13.	Vreemdelingschap en milieuethiek: H.W. de Knijff roepende 'tussen woning en woestijn?'	250
7.14.	G.D.J. Dingemans over de gemeente als 'oefenplaats voor het leven in de wereld'	252
7.15.	Gemeenteopbouw in de protestantse kerkorde; de vreemdelingschap bij G.G. de Kruijff	254
7.16.	B. Plaisier over de functionalisering van het geloof: een pleidooi voor vreemdelingschap	256
7.17.	A. van de Beek over de omvorming van de maatschappelijke structuren	257

8.	ONDER THEOLOGEN	261
	Inleiding	261
8.1.	O. Noordmans: ‘de kritiek van het Evangelie op de wereld’	261
8.1.1.	<i>Biografie</i>	261
8.1.2.	<i>Vreemdelingschap</i>	263
8.1.3.	<i>Pelgrimage</i>	264
8.1.4.	<i>Voorgangers</i>	266
8.1.5.	<i>Genotzucht</i>	267
8.2.	J. Koopmans: de ars moriendi en de ethiek van de hoop	269
8.2.1.	<i>Biografie</i>	269
8.2.2.	<i>Ethiek van de hoop</i>	270
8.2.3.	<i>Peregrinatio</i>	272
8.2.4.	<i>Vermaningen</i>	274
8.2.5.	<i>Martelaarschap</i>	276
8.3.	K. Schilder: ‘als de vreemdelingschap (...) uit het oog verloren wordt...’	277
8.3.1.	<i>Biografie</i>	277
8.3.2.	<i>De gemene gratie</i>	279
8.3.3.	<i>Cultuurmandaat</i>	281
8.3.4.	<i>‘Koning der Cultuur’</i>	282
8.3.5.	<i>Vreemdelingschap?</i>	284
8.4.	A. van de Beek: ‘Strangers and Pilgrims on Earth’	285
8.4.1.	<i>Biografie</i>	285
8.4.2.	<i>Hier beneden is het niet</i>	287
8.4.3.	<i>‘Zoals de zigeuners’</i>	288
8.4.4.	<i>God doet recht</i>	290
8.4.5.	<i>Ontmaskering: christelijk geloof en cultuur</i>	291
8.4.6.	<i>In persoonlijk, nationaal en mondiaal perspectief</i>	293
8.5.	Evaluatie	295
9.	VREEMDELINGSCHAP IN ECCLESIOLOGISCHE ONTWERPEN	298
	Inleiding	298
9.1.	Christenen in de minderheid	299
9.2.	Stanley Hauerwas over christenen als ‘resident aliens’	301
9.3.	Bijval voor en kritiek op Stanley Hauerwas	303
9.4.	James Kennedy over de kerk als contrasterende gemeenschap	306
9.5.	Sake Stoppels over gemeente en parochie als gemeenschap van leerlingen	309
9.6.	De kerk als een ‘organisatie’ <i>sui generis</i>	311
9.7.	De ethiek van een alternatieve morele gemeenschap	312
9.8.	Gerben Heitink over ‘een kerk met karakter’	314
9.9.	Gerben Heitink en ‘die Sache Jesu’	315
9.10.	G.D.J. Dingemans over het exodus- en het exielmodel: optimisme en vreemdelingschap	317
9.11.	Gerard Dekker over de verwachting van het Koninkrijk	320

9.12. Migrantenkerken in Nederland: een historisch overzicht	322
9.13. Migrantenkerken in Nederland: modellen van gemeenschaps- vorming	323
9.14. Migrantenkerken in Nederland: de vreemdelingschap van 'double strangers'	325
10. VREEMDELINGSCHAP EN POLITIEK IN EEN DEMOCRATISCH BESTEL	328
Inleiding	328
10.1. G.G. de Kruijf over christelijke ethiek in een democratie	329
10.2. De theocratische spanning bij H.M. Kuitert en G. Manenschijn opgelost	331
10.3. De vreemdelingschap in de asielzoekersproblematiek: een casus	333
10.4. Gijs Dingemans: godsdienst is meer dan een private aangelegenheid	335
10.5. 'De kerk en de democratische rechtsstaat: een positiebepaling'	337
10.6. Stefan Paas over de doperse vreemdelingschap als vorm van alternatieve politiek	340
10.7. Vreemdelingschap: niet 'de identiteit van astronauten in een ruimteschip'	342
10.8. De hedendaagse gereformeerde publieke theologie en 'de doperse optie'	345
10.9. Evangelische christenen en politieke verantwoordelijkheid	347
11. SLOTBESCHOUWING	350
11.1. In het spoor van het Nieuwe Testament	350
11.2. Het beroep op de Vroege Kerk	352
11.3. De identiteit van de kerkelijke gemeenschap	354
11.4. Het spanningsveld tussen wereldmijding en wereldwijding	356
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	359

Ten geleide

‘Daar is de vreemdelingschap vergeten / en wij, wij zijn in ’t vaderland!’ Zo luidt de slotzin van het tweede, tevens laatste couplet van het lied ‘Nooit kan ’t geloof te veel verwachten’, Gezang 291 in het *Liedboek voor de kerken* (1973). Het is ook de slotzin van de uitvoeriger versie in de bundel-1938 van de Nederlandse Hervormde Kerk (Gezang 244) en van de nog uitvoeriger versie in de *Evangelische Gezangen* van 1806 (Gezang 189). Boven de laatstgenoemde staat ‘De hoop der zaligheid’. Het is de titel van de cantate van Hieronymus van Alphen (1746-1803) waarop het lied teruggaat. Het ‘daar’ in de geciteerde zin heeft betrekking op de zaligheid. Het is dan ook begrijpelijk dat het lied steeds opgenomen is in rubrieken die het toekomstgerichte karakter van het christelijke geloofsleven benadrukken: in 1806 in ‘Dood en eeuwigheid’, in 1938 in ‘Eeuwig leven’, in 1973 in ‘Koninkrijk Gods’.

In het *Liedboek voor de kerken* is nog een ander lied over de vreemdelingschap van christenen te vinden: Gezang 484. In de bundel uit 1973 is het naar de eerste regel genoemd: ‘Waarom moest ik uw stem verstaan’. Oorspronkelijk heette het ‘Een lied van de vreemdelingschap’. In het gezang, van de hand van Ad den Besten, is het toekomstgerichte karakter van het christelijke geloofsleven niet afwezig, maar het accent ligt op een ander aspect daarvan: ‘een vervreemding van het meest vanzelfsprekende’ (Mirjam Elbers). Overigens heeft de dichter laten weten dat de Schriftplaatsen waarnaar het lied verwijst, het een ‘objectiever’ karakter geven dan het woordje ‘ik’ doet vermoeden. Anders gezegd, in mijn eigen woorden: het gaat niet slechts om de vreemdelingschap van het individu, maar ook om die van de ‘corporate personality’, de gemeenschap. De christelijke gemeente, de kerk is in deze wereld vreemdeling.

In het eerste hoofdstuk wordt duidelijk dat de beide aspecten van de vreemdelingschap reeds in het Nieuwe Testament te vinden zijn. Als theologische categorie wordt de vreemdelingschap niet alleen gekleurd door eschatologische gerichtheid, maar ook door beleving van anders-zijn, in welke vorm dan ook, van aanvechting tot bedreiging. In paragraaf 1 van het eerste hoofdstuk (‘Betekenis- sen’) komen de connotaties van de verschillende begrippen voor de vreemdeling en de vreemdelingschap aan de orde. In paragraaf 2 (‘Benaderingen’) passeren allerlei kanten van de door die begrippen aangeduide positie van de christenen in de eerste eeuw na Christus de revue. In paragraaf 3 (‘Ontwikkelingen’) wordt de context nader belicht, en wel in een meervoudige tijdspiegel.

In hoofdstuk 2, dat aan de Vroege Kerk gewijd is, klinken tal van stemmen uit de eerste eeuwen van het christendom over de vreemdelingschap. Ze leveren een uiterst polyfoon geheel op. De laatste paragraaf, getiteld ‘Terugblik en vooruit-

zicht', draagt een evaluatief karakter. Dan wordt de vraag beantwoord in hoeverre hedendaagse theologen en gelovigen in het vroeg-kerkelijk koor kunnen meezingen. Overigens: een belangrijke kwestie in het tweede hoofdstuk is wat wel de 'Wende' onder keizer Constantijn genoemd is. Die blijkt van grote betekenis te zijn geweest voor de ontwikkelingen met betrekking tot de vreemdelingschap van de christenen. Wie die 'Wende' als 'de zondeval van het christendom' (G.J. Heering) ziet, is zelfs geneigd de vraag te stellen of de vreemdelingschap sinds Constantijn niet vergeten is.

Aparte aandacht verdient de kerkvader Augustinus. Die krijgt hij in hoofdstuk 3. Zijn visie op de vreemdelingschap blijkt vooral uit wat hij over de stad van God als vreemdelinge en over 'gebruiken en genieten' geschreven heeft. In 'Terugblik en vooruitzicht' komt eerst de latere waardering voor *De Civitate Dei* (in relatie tot die voor de *Confessiones*) ter sprake, vervolgens komt de doorwerking van Augustinus' gedachten inzake het verlangen naar het Vaderland en inzake de waardering van het aardse leven voor het voetlicht.

Niet alleen in de Vroege Kerk, ook in de middeleeuwen is de vreemdelingschap op heel verschillende wijzen gepraktiseerd – zowel binnen als buiten de kloostermuren, zowel in de parochie als op pelgrimage. In hoofdstuk 4 komen diverse varianten aan bod. In 'Terugblik en vooruitzicht' wordt duidelijk dat de uitingvormen niet zonder gevolgen zijn gebleven. Tot op de huidige dag putten velen voor hun beoefening van de vreemdelingschap inspiratie uit middeleeuwse manieren.

Verreweg de meeste paragrafen van hoofdstuk 5 gaan over de vreemdelingschap van en bij de reformator Calvijn, in zijn eigen leven en in zijn theologie; en over het calvinisme, dat in oorsprong een door vreemdelingschap getekende beweging was. In paragraaf 5.15. wordt de blik op de 'tweelingbroers' (O. Noordmans) van de gereformeerden gericht: de dopers dan wel de doopsgezinden. Zij kenden een eigen invulling van vreemdelingschap, en wel in hun houding ten opzichte van de overheid. In 'Terugblik en vooruitzicht' wordt duidelijk dat het gedachtegoed van Calvijn nog steeds van invloed is, op ecclesiologisch en op ethisch terrein. Bij dat laatste kan gedacht worden aan zijn visie op de waardering van het aardse leven, op de arbeid en op de verhouding kerk – staat. In de laatste subparagraaf van 'Terugblik en vooruitzicht' wordt onder meer de vraag gesteld in hoeverre de doopsgezinden zichzelf nog als 'vreemdelingen en bijwoners' beschouwen.

In de paragrafen 1 tot en met 11 van het zesde hoofdstuk wordt duidelijk dat de notie van de vreemdelingschap in de bewegingen van het puritanisme en het piëtisme een belangrijke rol gespeeld heeft. Dat geldt niet voor de Verlichting en de seculiere tijd die daarop volgde. Toen raakte ze op de achtergrond, zo blijkt in de paragrafen 12 en 13. In 'Terugblik en vooruitzicht' komt aan het licht dat het gedachtegoed van het puritanisme en het piëtisme inzake de vreemdelingschap nog steeds weerklink vindt.

Dat het gedachtegoed van het puritanisme en het piëtisme inzake de vreemdelingschap nog steeds weerklink vindt, komt ook naar voren in de paragrafen 1 tot en met 8 van hoofdstuk 7. Daarin staat de positie van de bevindelijk-gereformeerden centraal. Die moet onderscheiden worden van die van de vrijgemaakt-gere-

formeerden, de ‘gewone’ gereformeerden en de evangelisch-reformatorischen, zo is in respectievelijk paragraaf 7.9. en paragraaf 7.10. te lezen. Kon (en kan) de vreemdelingschap in de kring van de bevindelijk-gereformeerden samengevat worden met het woord ‘wereldmijding’, aan hervormde zijde was eerder sprake van een pleidooi voor ‘wereldwijding’, en wel in de apostolaatstheologie van na de Tweede Wereldoorlog. Daarover gaat paragraaf 7.11., over de kritiek daarop paragraaf 7.12. In de paragrafen die daarop volgen, krijgen spraakmakende hervormde dan wel protestantse theologen die zich daarover uitgelaten hebben, het woord.

Hoofdstuk 8 heeft het karakter van een intermezzo. Daarin worden de visies van een aantal belangrijke Nederlandse theologen op de vreemdelingschap onder de loep genomen. De keuze is gevallen op Noordmans, J. Koopmans, K. Schilder en A. van de Beek. Ook anderen hebben zich er wel over uitgelaten. Dan kan de naam van de Nederlandse theoloog W. Aalders genoemd worden; en die van de Duitse Dietrich Bonhoeffer. Hun posities komen niet in beeld: men moet zich nu eenmaal beperken.

In hoofdstuk 7 kwam de vreemdelingschap vandaag de dag aan de orde, met name enerzijds in bevindelijk-gereformeerde kring en anderzijds in reacties op de hervormde apostolaatstheologie. Maar er zijn heden ten dage nog twee andere ontwikkelingslijnen te ontdekken. In de eerste plaats is het begrip in bepaalde ecclesiologische ontwerpen inmiddels een kwestie van belang geworden. Daarover gaan de paragrafen 9.1. tot en met 9.6. De zevende paragraaf heeft betrekking op de ethiek van de kerk als een vreemde eend in de bijt van de wereld. Nadat in de paragrafen 9.8. tot en met 9.11. andere ecclesiologische modellen voor het voetlicht gebracht zijn, wordt in de paragrafen 9.12., 9.13. en 9.14. aandacht besteed aan de migrantenkerken en aan de vreemdelingschap zoals die in die gemeenschappen beleefd wordt. In de tweede plaats komt de vreemdelingschap tegenwoordig in de bezinning inzake de relatie kerk – staat nogal eens om de hoek kijken. In hoofdstuk 10 passeren tal van politieke theologieën de revue, ook varianten die duidelijk afstand nemen van kerkelijke bemoeienis met het reilen en zeilen van de staat.

De hoofdstukken 1 tot en met 10 vormen een leesverslag: samen behelzen ze een kerkhistorisch literatuuroverzicht. In het elfde, laatste hoofdstuk vat ik de resultaten van mijn onderzoek samen. Maar dat is niet het enige. Zijn de hoofdstukken 1 tot en met 10 geheel beschrijvend van aard, in het laatste hoofdstuk deel ik ook iets van mijn eigen theologische positie mee. Ik gevoel verwantschap met die van Van de Beek. In dit verband kom ik terug op de beide liederen waarnaar ik op de eerste bladzijde van dit ‘Ten geleide’ verwees. Staat ‘Nooit kan ’t geloof te veel verwachten’ in het *Liedboek voor de kerken*, in het *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk* (2013) is het niet te vinden. Ik laat in het midden of dat te maken heeft met een in veertig jaar gewijzigde visie op het toekomstgerichte karakter van het christelijke geloofsleven. Het andere door mij genoemde lied over de vreemdelingschap uit de bundel van 1973, ‘Waarom moest ik uw stem verstaan’, is wel in de nieuwe bundel opgenomen, als Lied 941. Al eerder had het een plaats gekregen in enkele publicaties van Van de Beek, onder meer in de paragraaf ‘Het lijden van dit ogenblik’ in het boek *God doet recht*. Als geen ander houdt hij de beide aspecten

van de vreemdelingschap (het toekomstgerichte karakter van het christelijke geloofsleven en het aspect van ‘een vervreemding van het meest vanzelfsprekende’) bij elkaar, zelfs in een duidelijke aanscherping. In één zin: ‘Eschatologie heeft in de wereld de gestalte van een lijdensgeschiedenis.’

Hier wil ik mijn waardering aan het adres van Van de Beek uitspreken voor het feit dat hij een aanbeveling voor dit boek heeft willen schrijven, in de vorm van een ‘Woord vooraf’. Ook anderen ben ik erkentelijk. Prof. dr. G.C. den Hertog heeft mij op belangrijke literatuur op ethisch terrein gewezen, prof. dr. H.W. de Knijff is mij van dienst geweest met een aantal methodische kanttekeningen bij een eerdere versie van het manuscript, prof. dr. G.H. van Kooten gaf mij in overweging hoofdstuk 1 onder zijn leiding tot een (tweede) proefschrift uit te werken, prof. dr. H.J. Selderhuis was bereid het uiteindelijke resultaat van mijn inspanningen te beoordelen en van een positief advies tot uitgave te voorzien. Ik denk ook met dankbaarheid terug aan de stimulerende opmerkingen van prof. dr. G.G. de Kruijf en van de leden van de doctoresgroep van de sectie Dogmatiek en Oecumene van de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam onder leiding van de hoogleraren dr. G. van den Brink, dr. M.E. Brinkman en dr. C. van der Kooi.

Dr. J.D.Th. Wassenaar